

Кристофър Кларк

ЛУНАТИЦИ

КАК ЕВРОПА ПРЕКРАЧИ ПРАГА НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Книгата се издава с подкрепата на:
Институт „Отворено общество“ – София"
и
Фондация „Комунитас“

THE SLEEPWALKERS
Copyright © 2012, Christopher Clark
All rights reserved

© Адриана Момчилова, превод от английски
© Анелия Калева, художествено оформление на корицата
© Издателство Ера, ИК Глобус, София, 2015
ISBN 978-954-389-361-4

Консултантант: проф. Димитър Минчев, председател на Българската национална комисия по военна история

Книгите на ЕРА търсете на
www.erabooks.net

КРИСТОФЪР КЛАРК

ЛУНАТИЦИ

**КАК ЕВРОПА ПРЕКРАЧИ ПРАГА
НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА**

ЕРА

За Джоузеф и Александър

ВЪВЕДЕНИЕ

В неделната утрин на 28 юни 1914 г., когато ерцхерцог Франц Фердинанд и съпругата му Софи Хотек пристигат на жп гарата в Сараево, на европейския континент цари мир. Само трийсет и седем дни по-късно той вече ще е във война. Конфликтът, който започва същото лято, мобилизира 65 милиона войници, въвлича три империи и оставя след себе си 20 милиона военни и цивилни жертви и 21 милиона ранени. Ужасите за Европа на ХХ век са резултат от тази катастрофа, или по думите на американския историк Фриц Стърн, това е „първото бедствие на ХХ век, което ражда всички останали“.¹ Дебатът защо се е случило така, започва, преди да са произведени първите изстрели и продължава до ден днешен. Той „произвежда“ безпрецедентна по обем, сложност и морална сила историческа литература. За теоретиците на международните отношения събитията от 1914 г. остават политическата криза *par excellence*, достатъчно сложна, за да позволи да бъде свързана с безброй хипотези.

Всеки историк, който се стреми да разбере генезиса на Първата световна война, се изправя пред няколко проблема. Първият и най-очевиден е свръхпредлагането на източници. Всяка от воюващите държави произвежда официални многотомни издания с дипломатическа кореспонденция – пространни произведения, резултат от колективната работа на архивистите. Перото на държавници, военачалници, министри, висши държавни служители, адютанти и придворни ражда дневници и спомени, разливащи се на много десетки хиляди страници. В този океан от източници има, разбира се, и коварни течения. Повечето от изданията с официални документи, произведени в периода между двете войни, съдържат извинителна нотка. Петдесет и седем томното немско издание *Die Grosse Politik*, което съдържа 15 889 документа, организирани в 300 тематични области, не е съставено с идеята да удовлетвори чисто научни цели. Надеждата очевидно е била, че оповестяването на записките отпреди войната би било достатъчно, за да опровергае прозиращата в условията на Версайския договор теза за „чувството за вина за войната“.² За френското правителство публикуването на документите след войната е начинание „по същество с политически характер“, както го представя външният министър Жан Луи Барту през май 1934 г. Неговата цел е „да контрабалансира кампанията, започната от Германия след договора от Версай“.³ Целта на Виена, както сочи през 1926 г. Лудвиг Битнер, съредатор на осемтомния сборник *Österreich-Ungarns Aussenpolitik*, е да се създаде авторитетно издание, преди някой международен орган – може би Лигата на нациите? – да принуди австрийското правителство да

го публикува при по-малко благоприятни обстоятелства.⁴ Ранните съветски документални публикации, на свой ред, са мотивирани в известна степен от желанието да се докаже, че войната е била инициирана от автократичен цар и неговия стратегически партньор, буржоата Реймон Поанкаре, с надеждата да бъдат делегитимирани френските искания за възстановяване на заемите отпреди войната.⁵ Дори във Великобритания, където *British Documents on the Origins of War* виждат бял свят в момент на възвишени призови за безпристрастна научност, в представените документи не липсват тенденциозни пропуски, което пък представя небалансирана картина за мястото на Великобритания в събитията, предхождащи избухването на войната през 1914 г.⁶ Накратко казано, заради цялата си неоспорима стойност за учените най-големите европейски документални издания са „муници“ в „световна война на документи“, както отбелязва германският военен историк Бернхард Швертфегер в критично изследване от 1929 г.⁷

Мемоарите на държавници, военачалници и други ключови действащи лица, макар и крайно необходими за всеки, който се опитва да разбере какво се е случило по пътя към войната, не са по-малко проблематични. Някои от тях са печално съдържани по горещи въпроси. Ще назовем само три примера: *Reflections on the World War* на германския канцлер Теобалд фон Бетман Холвег, публикувани през 1919 г., на практика не казват нищо за неговите действия или тези на колегите му по време на кризата от юли 1914 г. Политическите мемоари на руския външен министър Сергей Сазонов са свежи, помпозни, тук-там невярни и напълно неинформативни по отношение на неговата роля в ключови събития. Десетте тома мемоари на френския президент Реймон Поанкаре за годините му на управление са в по-голяма степен пропаганда, отколкото откровение – избобилстват поразителни различия между неговите „спомени“ за събития от времето на кризата и съвременните записки в неговия непубликуван дневник.⁸ Дружелюбните мемоари на британския външен министър сър Едуард Грей са оскъдни по деликатния въпрос за ангажиментите, които той поема пред силите от Антантата преди август 1914 г. и тяхната роля в действията му за справяне с кризата.⁹

Когато американският историк Бернадот Евърли Шмит от Университета на Чикаго пътува до Европа в края на 20-те години на XX век, снабден с препоръки, за да може да интервюира бивши политици, участвали в събитията, той е поразен от факта, че всички негови събеседници са „имунизирани“ от съмнение в себе си. (Единственото изключение е Грей, който „спонтанно отбелязва“, че е направил тактическа грешка в стремежа си да преговаря с Виена чрез Берлин по време на Юлската криза, но придава второстепенно значение на въпросната неправилна преценка. Коментарът му отразява конкретно английския стил на надута самокритика, а не толкова истинско отстъпление от отговорност.)¹⁰ Налице са също и проблеми с паметта. Шмит издирва Пьотър Барк, бившия руски финансов министър,

понастоящем banker в Лондон. През 1914 г. Барк е участвал в срещи, на които са взети извънредно важни решения. И все пак, когато Шмит се среща него, Барк категорично твърди, че „бегло си спомня събитията от онази епоха“.¹¹ За щастие съвременните записки на бившия министър са по-информативни. Когато през есента на 1937 г. изследователят Лучано Магрини пътува до Белград, за да интервюира всеки от останалите живи участници, за които се знае, че са били свързани с конспирацията в Сараево, той открива свидетели, които говорят за проблеми, които няма как да познават; други, които „останаха безмълвни или дадоха невярно обяснение за това, което знаят“, и трети, които „украсиха своите твърдения или търсеха най-вече самооправдание“.¹²

Все още в нашите познания има значителни пропуски. Много важни разговори между ключовите актьори са били вербални и не са записани – те могат да бъдат възстановени единствено по косвени доказателства или по по-късни показания. Сръбските организации, свързани с убийството в Сараево, са били изключително потайни и не са оставили почти никаква писмена следа. Драгутин Димитриевич, ръководител на сръбското военно разузнаване и ключова фигура в заговора за убийството на ерцхерцог Франц Фердинанд в Сараево, редовно изгарял документите си. Така, макар и невинаги, постъпвал противникът на Димитриевич – Никола Пашич, сръбският министър-председател. Много малко се знае за точното съдържание на най-ранните дискусии между Виена и Берлин за това какво трябва да се направи в отговор на убийствата в Сараево. Протоколите от заседанията от срещите на върха, които се провеждат между френските и руските политически лидери в Санкт Петербург на 20–23 юни – документи с потенциално огромно значение за разбирането на последната фаза на кризата – така и остават ненамерени (руските протоколи вероятно са били просто изгубени; френският екип, натоварен с редактиране на *Documents Diplomatiques Français*, не успява да намери текста във варианта му на френски език). В опит да дискредитират империалистическите машинации на великите сили, болшевиките публикуват много ключови дипломатически документи. Те обаче се появяват от време на време, хаотично и обикновено са фокусирани върху конкретни проблеми, като например руските планове за Босфора. Някои документи (точният им брой все още е неизвестен) са били изгубени при пренасяне в хаоса на Гражданската война, а Съветският съюз така и не съставя систематичен документален архив, с който да съперничи на британските, френските, немските и австрийските източници.¹³ Публикуваните документи на руската страна остават и до ден днешен неизчерпателни.

Друга отличителна особеност е изключително сложната структура на тази криза. Кубинската ракетна криза е достатъчно заплетена, макар в нея да има само двама главни герои (САЩ и СССР), плюс пълномощници и второстепенни играчи. В нашия случай обаче смисъла на историята за

това как се стигна до тази война трябва да търсим в многостранните взаимодействия на пет автономни, еднакво важни играчи – Германия, Австро-Унгария, Франция, Русия и Великобритания – шест, ако добавим Италия, плюс други стратегически значими и еднакво автономни суверенни субекти, като например Османската империя и държавите от Балканския полуостров, регион на високо политическо напрежение и нестабилност в годините преди избухването на войната.

Допълнителни трудности се пораждат от факта, че процесите на правене на политика в държавите в разгара на кризата често далеч не са прозрачни. Някой може да определи юли 1914 г. като „международна“ криза, термин, който предполага набор от национални държави, възприемани като компактни, автономни, отделни играчи, като топки на билиардна маса. Обаче държавните структури, които генерират политика по време на кризата, са дълбоко разединени. Несигурността (която е налице сред историците и днес) е свързана с това къде точно сред различните висши служители е властта да оформят политиката. „Политиките“, или поне различните инициативи, които са в основата на определена политика, не идват непременно от върха на системата; те биха могли да произтекат от доста периферни звена в дипломатическия апарат, от военни командири, от министерски служители и дори от посланици, които често са политици по право.

Следователно запазените източници предлагат хаос от обещания, заплахи, планове и прогнози – а това, от своя страна, помага да се обясни защо избухването на тази война се оказва в основата на такова впечатляващо разнообразие от интерпретации. На практика няма гледна точка за зараждането на войната, която да не може да бъде подкрепена от набор от налични източници. А това, на свой ред, дава да се разбере защо литературата за „корените на Първата световна война“ е придобила такива огромни размери, че нито един историк (нито дори хипотетична личност, която добре владее всички необходими езици) не би могъл да се надява да я прочете, докато е жив – преди двайсет години прегледът на съвременната литература показва 25 000 книги и статии.¹⁴ Някои издания са фокусирани върху вината на една държава в ролята на „гнилата ябълка“ (Германия е най-популярна в този смисъл, но приписването на главната отговорност не е подминало нито една от великите сили); други поделят вината и търсят грешки в „системата“. Темата е достатъчно сложна и това подклажда непрекъснатото ѝ обсъждане. И наред с дебатите на историците, които са склонни да разсъждават върху въпросите за вината или отношенията между отделните играчи и структурните ограничения, се е оформило огромно разнообразие от коментари на международните отношения, в които централно място заемат категории като възпиране, разведряване и нехайство или възможни за универсализиране механизми като балансиране, договаряне и групиране. Въпреки че дебатът по този въпрос вече е почти стогодишен, няма причина да се смята, че се е изчерпал.¹⁵

Но макар дебатът да е толкова „стар“, темата все още е „свежа“ – в действителност днес тя е по-релевантна, отколкото преди двайсет или трийсет години. Промените в света около нас са променили нашата гледна точка за събитията от 1914 г. През 60-те – 80-те години на XX век в обществената информираност за събитията от 1914 се натрупва някакво особено очарование. Беше лесно да си представим бедствието на Европа „от онова лято“ като драма от едуардианската епоха. Отживелите ритуали и претрупаните униформи, „орнаментализмът“ на един свят, все още до голяма степен организиран около наследствената монархия, оказват дистанциращ ефект върху днешните спомени. Те сякаш подсказват, че главните герои са хора от друг, изчезнал свят. Плахо се прокрадва презумпцията, че ако върху шапките на актьорите е имало пишци зелени щраусови пера, то вероятно и техните мисли и мотиви са изглеждали по същия начин.¹⁶

И все пак това, което трябва да поразии всеки читател от XXI век, който следва хода на лятната криза от 1914 г., е нейната неподправена модерност. Тя започва с отряд от атентатори самоубийци и кавалкада от автомобили. Твърди се, че зад ексцесиите в Сараево стои терористична организация с култ към саможертвата, смъртта и отмъщението. Но тази терористична организация не е териториално обусловена; тя е без ясно географско или политическо местоположение, разпръсната в клетки отвъд политическите граници. Организацията е трудна за проследяване; връзките ѝ с всяко суверенно правителство са непреки, скрити и със сигурност е много трудно да бъде различена от страни. Всъщност човек може дори да каже, че днес юли 1914 г. е по-малко отдалечен от нас – по-малко неясен – отколкото е бил през 80-те години на XX век. От края на Студената война насам системата на глобална биполярна стабилност отстъпва мястото си на по-сложна и непредсказуема съвкупност от сили, включително залазващи империи и раждащи се нови актьори – състояние на нещата, което подканва към сравнение с Европа от 1914 г. Тези промени в гледната точка ни карат да преосмислим историята за това как войната случи в Европа през 1914 г. Да приемем това предизвикателство не означава да възприемем вулгарния презентизъм, който осигурява римейк на миналото, за да отговори на нуждите на настоящето, а по-скоро да признаем онези особености на миналото, за които нашата променена гледна точка ще ни осигури по-ясна представа.

Сред тях е и балканският контекст на началото на войната. Сърбия с едно от онези бели петна в историографията на Юлската криза. Убийството в Сараево се третира в много източници просто като претекст, събитие със слабо влияние върху реалните сили, чието взаимодействие довежда до конфликта. В един отличен скорошен обзор на избухването на войната през 1914 г. авторите заявяват, че „убийствата [в Сараево] сами по себе си не причиняват нищо. Точно експлоатирането на това събитие докара народите до война“.¹⁷ Маргинализацията на сръбското, а оттам и на по-голямото

балканско измерение на историята започва именно по време на Юлската криза, която се явява отговор на убийствата в Сараево. По-късно обаче тя преминава на друго ниво, навлизайки в геополитическа фаза, в която Сърбия и нейните действия заемат подчинена роля.

Нашият морален компас също е изместен. Фактът, че сръбскодоминираната Югославия се очертава като една от държавите победителки във войната, изглежда, че имплицитно оправдава постъпката на мъжа, който е натиснал спусъка на 28 юни – или поне това е мнението на югославските власти, които маркират мястото на деянието на убиеца с бронзовите му отпечатащи и плакет в чест на „първите стъпки към свободата на Югославия“. В епоха, когато националната идея е все още млада и изпълнена с очаквания, е налице интуитивна симпатия към южнославянския национализъм и малка доза съчувствие към тромата мултинационална общност на хабсбургската империя. Югославските войни през 90-те години на XX век ни напомниха за преходността на балканския национализъм. След Сребреница и обсадата на Сараево стана по-трудно Сърбия да се разглежда само като обект или жертва на политиката на великите сили и по-лесно да се възприема сръбският национализъм като историческа сила сам по себе си. От гледна точка на днешния Европейски съюз ние сме склонни да се отнасяме с повече съчувствие – или поне не толкова презрително, отколкото сме свикнали – към изчезналият имперски микс на хабсбургската Австро-Унгария.

И накрая ще кажа, че днес може би не е толкова очевидно, че трябва да престанем да възприемаме двете убийства в Сараево просто като злополука, която няма капацитета да носи реална причинна връзка. Нападението срещу Световния търговски център през септември 2001 г. е пример за това как едно изолирано, символично събитие – колкото и дълбоко да се вписва в поголемите исторически процеси – може безвъзвратно да промени политиката, като направи старите възможни ходове остарели, а новите зареди с непредвидена неотложност. Поставянето на Сараево и на Балканите отново в центъра на историята не означава, че демонизираме сърбите и техните държавници, нито пък ни освобождава от задължението да разберем какви сили действат върху и сред тези сръбски политици, висши служители и активисти, чието поведение и решения помогнаха да се определи какви последици ще имат убийствата в Сараево.

Тази книга се стреми да разгледа Юлската криза от 1914 г. като съвременно събитие, най-сложното в днешните модерни времена, може би и във всички преходни досега. Тя не се занимава толкова с това защо се стигна до войната, а по-скоро как се стигна дотам. Разбира се, въпросите „защо“ и „как“ са логично свързани, но ни водят в различни посоки. Въпросът „как“ ни подканва да се вгледаме внимателно в последователностите от взаимодействия, които произвеждат определени резултати. От друга страна, въпросът „защо“ ни подтиква да търсим отдалечени във времето категорични причини: империализъм, национализъм, въоръжение, съюзи, стабилно финансиране,

идеи за национална чест, механизма на мобилизацията. Подходът „защо“ внася определена аналитична яснота, но има и изкривяващ ефект, защото създава илюзията за постоянно нарастващ натиск на причината и следствието; факторите се натрупват един след друг, като оставят на втори план събитията; политическите действащи лица се превръщат в обикновени изпълнители на отдавна утвърдени и неподвластни на контрола им сили.

В случая обаче историята, която тази книга разказва, е наситена с всякаква деятелност. Главните действащи лица, които вземат решения – крале, императори, външни министри, посланици, военачалници и множество по-нискостоящи длъжностни лица – подхождат към опасността с внимателни, премерени стъпки. Избухването на война е кулминация от поредица от решения, взети от политически актьори с осъзнати цели, които са могли в известна степен да си направят самоанализ, да помислят върху възможните варианти и да си изработят възможно най-верните преценки въз основа на най-добрата информация, с която разполагат. Национализъм, оръжие, съюзи и финансиране – това са все части от разказа, но те могат да носят и обяснителен заряд, стига да бъдат разглеждани като фактори за решенията, които – взети заедно – довеждат до избухването на войната.

Един български историк, който изследва Балканските войни, наскоро отбеляза, че „щом зададем въпроса „защо“, вината се превръща във фокус на вниманието“.¹⁸ Въпросът за вината и отговорността за избухването на войната влиза в този разказ още преди войната да е започнала. Всички източници са пълни с приписване на вина (това е бил един свят, в който страните винаги са приписвали агресивните намерения на противника, а отбранителните намерения – на себе си), а решението, постановено по силата на член 231 от Договора от Версай, осигурява неувяхваща популярност на въпроса за „вината за войната“. Тук също фокусирането върху въпроса „как“ предлага алтернативен подход: пътешествие през събитията, чийто двигател не е необходимостта да се обвини тази или онази държава или личност, а по-скоро да се идентифицират решенията, които довеждат до войната, и да станат ясни мотивите или емоциите в основата им. Това не означава, че въпросите, свързани с отговорността, напълно са изключени от дискусията – целта е по-скоро сред възможните отговори „как“ да се получат повече отговори „защо“, вместо обратното.

Тази книга разказва историята за това как войната дойде в континентална Европа. Тя проследява хода на събитията в многопластов разказ, обхващащ най-важните центрове, където се вземат решенията във Виена, Берлин, Санкт Петербург, Париж, Лондон и Белград, с кратки „екскурзии“ до Рим, Константинопол и София. Книгата е разделена на три части. Част I се фокусира върху двата противника, Сърбия и Австро-Унгария, чиято кавга запалва конфликта от действията им до навечерието на убийствата в Сараево. Част II изоставя разказването, за да зададе четири въпроса в четири глави. Как се стига до поляризацията на Европа в противоположни

блокове на съюза? Как правителствата на европейските държави правят външна политика? Как Балканите – периферен район, далеч от европейските центрове на власт и богатство – се оказват сцена на криза от такъв мащаб? Как една международна система, която сякаш навлиза в ерата на разведряването, произвежда обща война? Част III започва с убийствата в Сараево и предлага разказ за самата Юлска криза, като разглежда взаимодействието между ключовите центрове за вземане на решения и изяснява техните сметки, недоразумения и решения, които вкарват кризата от една фаза в друга.

Централният аргумент в тази книга е, че събитията от юли 1914 г. имат смисъл само тогава, когато внесем яснота за пътя, който са изминали главните играчи и който е в основата на решенията им. За да се получи това, трябва да направим нещо повече от това само да разгледаме последователността на международните „кризи“, предхождащи избухването на войната – трябва да разберем как тези събития са били преживени и вплетени в разкази, които структурират възприятията и мотивират поведението. Защо мъжете, чиито решения тласкат Европа във война, се държат и виждат нещата точно по този начин? Как чувството за страх и предчувствие, което прозира в толкова много от източниците, се свързва с арогантността и прекалената самоувереност, с които се сблъскваме – често в едни и същи личности? Защо такива екзотични характеристики на предвоенната сцена, като Албанския въпрос и Българския заем, имат толкова голямо значение и как са се слели в главите на онези, които държат в ръцете си политическата власт? Когато лицата, вземащи решения, са обсъждали международното положение или външните заплахи, дали са виждали реалността, или просто проекция на своите собствени страхове и желанията на своите опоненти, или и двете? Целта е да реконструираме възможно най-добре динамичните отправни точки за решенията, които вземат ключовите участници преди и през лятото на 1914 г.

Според някои от най-интересните нови публикации за тази война, освен че далеч не е била неизбежна, тя всъщност е била „невероятна“ – най-малкото, докато не е станала факт.¹⁹ От това би следвало, че конфликтът не е бил следствие от влошаване в дългосрочен план, а по-скоро на краткосрочни сътресения на международната система. Независимо дали някой ще приеме това мнение или не, то внася в разказа елемент на непредвидимост. Вярно е също, че докато някои от събитията, които разглеждам в тази книга, като че ли недвусмислено сочат към това, което действително се случва през 1914 г., има и други вектори на предвоенната промяна, които предлагат различни, неосъзнати резултати. С оглед на това, книгата има за цел да покаже как се подрежда пъзелът на причинно-следствената връзка и вече подреден, как позволява войната да стане реалност – да разкаже, без да се налага. Опитвам се да не пропускам факта, че хората, събитията и силите, описани в тази книга, носят в себе си семената на други, може би не толкова ужасни бъдещи събития.

ЧАСТ I

ПЪТИЩАТА ДО САРАЕВО

Глава 1

СРЪБСКИ ПРИЗРАЦИ

Убийство в Белград

Малко след два часа сутринта на 11 юни 1903 г. двайсет и осем офицери от сръбската армия се приближават до главния вход на кралския дворец в Белград*. След кратка престрелка постовите пред сградата са арестувани и обезоръжени. Използвайки ключове, взети от дежурния капитан, конспираторите нахлуват в приемната зала и се насочват към кралската спалня, бързайки нагоре по стълбите и по коридорите. След като откриват покоите на краля, защитени с тежки двойни дъбови врати, конспираторите ги взривяват с шашка динамит... Зарядът е толкова силен, че вратите са откъснати от пантите си и са изхвърлени навътре през преддверието, убивайки адютанта на краля зад тях. Взривът разтопява електрическата мрежа в двореца и сградата потъва в мрак. Натрапниците невъзмутимо намират свеци в близката стая и влизат в кралския апартамент. Когато стигат до спалнята, крал Александър и кралица Драга вече ги няма. Но френският роман на кралицата е оставен отворен със страниците надолу върху нощното шкафче. Някой докосва чаршафите и усеща, че леглото е още топло – изглежда те току-що са го напуснали. След като напразно претърсват спалнята, атентаторите обхождат щателно двореца със свеци и извадени револвери.

* Днес бившият дворец е приютил Градския съвет на Белград на ул. „Драгослав Йованович“. – Б. авт.

Докато офицерите минават от стая в стая, стреляйки по шкафове, гоблени, дивани и други потенциални скривалища, крал Александър и кралица Драга са сгушени на горния етаж, в малко помещение, съседно на спалнята, там, където камериерките на кралицата обикновено гладят и репризират дрехите ѝ. Търсенето продължава почти два часа. Кралят се възползва от тази интерлюдия, за да се облече тихо, доколкото може, с панталон и червена копринена риза; той не иска противниците му да го открият гол. Кралицата успява криво-ляво да облече фуста, бял копринен корсет и един жълт чорап.

Из целия Белград са намерени и убити други жертви: двамата братя на кралицата, дълбоко заподозрени в стремеж към сръбския престол, са придумани да напуснат дома на сестра си в Белград и са „отведени в караулно помещение в близост до двореца, където са обиждани и варварски намушкани“.¹ Убийци нахлуват и в апартаментите на министър-председателя Димитрие Цинцар-Маркович и министъра на войната Милован Павлович. И двамата са убити; двайсет и пет откоса са изстреляни в Павлович, който се бил скрил в дървен сандък. Министърът на вътрешните работи Велимир Теодорович също е прострелян и погрешно сметнат за мъртъв; по-късно обаче той се възстановява от раните си; други министри са поставени под домашен арест.

В двореца убийците водят през тъмните стаи лоялния първи адютант на краля, Лазар Петрович, който е бил обезоръжен и заловен след престрелка, и го принуждават да вика краля на прага на всяка врата. Връщайки се към кралските покои за второ претърсване, заговорниците в крайна сметка откриват вход, скрит зад гоблена. Когато един от нападателите предлага да разбие стената с брадва, Петрович вижда, че всичко е загубено, и се съгласява да помоли краля да излезе. Иззад ламперията кралят пита кой го вика, на което адютантът отговаря: „Аз съм, вашият Лаза, отворете вратата на вашите офицери!“ . Кралят отговаря: „Мога ли да имам доверие на клетвата на моите офицери?“ . Конспираторите отговарят утвърдително. Според един източник кралят – отчаян, без очила и нелепо облечен в червената си копринена риза – излиза, обгърнал с ръце кралицата. Двойката е покосена от градушка от куршуми в упор. Петрович, който изважда скрит револвер в последен безнадежден опит да защити господаря си (или поне така се твърди), също е убит. Това, което следва, е оргия на безпричинно насилие. Трупове са намушкани със саби, разкъсани с щикове, частично изтърбушени и посечени с брадва, обезобразени до неузнаваемост. Това свидетелства по-късно травмираният италиански бръснар на краля, комуто е наредено да събере телата и да ги облече за погребение. Тялото на кралицата, почти напълно голо и потънало в кръв, е издигнато до парапета на прозореца на спалнята и блъснато в градината. Източникът съобщава, че убийците се опитват да направят същото с Александър. Едната му ръка била хванала парапета. Един офицер разсича юмука със сабята си и тялото пада на земята, разчленявайки се на посечените части. Когато

убийците се събират в градината, за да изпушат по цигара и да проверят резултатите от работата си, започва да вали.²

Събитията от 11 юни 1903 г. бележат ново начало в политическата история на Сърбия. Династията на Обренович, управлявала страната през по-голямата част от краткия ѝ живот на модерна и независима държава, вече не съществува. Само часове след убийството конспираторите обявяват прекратяване на управлението на династията Обренович и възкачването на престола на Петър Караджорджевич, който в момента живее в изгнание в Швейцария.

Крал Милан Обренович

Сърбия, но през 1813 г., когато те започват контраофанзива, той избягва в изгнание в Австрия. Две години по-късно избухва второ въстание, този път под ръководството на Милош Обренович – гъвкав политически играч, който успява чрез преговори с османските власти да отвоюва признаването на Сръбското княжество. Когато Караджорджевич се завръща в Сърбия от изгнание, той е убит по заповед на Обренович и в съучастие на османците. След като ликвидира основния си политически съперник, Обренович получава титлата княз на Сърбия. Членовете на клана Обренович управляват

Защо е тази брутална разплата с династията Обренович? Монархията така и не успява да установи стабилно институционално съществуване в Сърбия. Коренът на проблема се крие донякъде в съвместното съществуване на съпернически си династични родове. Двата големи клана, Обренович и Караджорджевич, са се отличили в борбата за освобождаване на Сърбия от османско управление. През 1804 г. мургавият бивш говедар Карагеорги – „Черен Георги“ (сръбски: „Кара Джордже“) Петрович, основоположник на династичния род Караджорджевич, оглавява въстание, което за няколко години успява да изтласка османците от

Сърбия през голяма част от съществуването ѝ като княжество в рамките на Османската империя (1817 – 1878).

Наличието на две съпернически си династии, местоположението между Османската и Австрийската империя и подчертано непочтителната политическа култура, доминирана от дребни селски стопани – съчетанието от тези фактори гарантира, че монархията остава отвоювана институция. Учудващо е колко малко от сръбските регенти през XX век са починали на престола от естествена смърт. Основателят на княжеството, княз Милош Обренович, е брутален диктатор, чието царуване е белязано от чести бунтове. През лятото на 1839 г. Милош абдикира в полза на най-големия си син, Милан, който е толкова тежко болен от шарка, че изобщо не разбира за издигането си на престола и умира тринайсет дни по-късно. Царуването на по-малкия син, Михайло, е прекратено преждевременно, когато той е свален по време на бунта през 1842 г. Така се стига до идването на власт на Караджорджевич – не друг, а Александър, син на Карагеорги. През 1858 г. обаче Александър също е принуден да абдикира, за да бъде заменен отново от Михайло, който се завръща на трона през 1860 г. Михайло така и не става по-популярен по време на второто си царуване. Осем години по-късно заговор, подкрепен от клана Караджорджевич, отнема неговия живот и този на братовчедка му.

Дългото царуване на наследника на Михайло, принц Милан Обренович (1868 – 1889) осигурява известна политическа приемственост. През 1882 г., четири години след като Берлинският конгрес е дал на Сърбия статут на независима държава, Милан я обявява за кралство, а себе си – за крал. Високата политическа турбулентност обаче остава като проблем. През 1883 г. усилията на правителството да изझे огнестрелните оръжия на селските милиции в североизточната част на Сърбия предизвиква голямо провинциално въстание, т.нар. Тимошка буна. Милан отвръща с жестоки репресии срещу бунтовниците и лов на вещици срещу висши политически фигури в Белград, заподозрени в подклаждане на безредиците.

Появата на политически партии от съвременен тип с техните вестници, клики, манифести, стратегии за кампании и местни комитети в началото на 80-те години на XIX век променя сръбската политическа култура. На тази нова, мощна сила в обществения живот кралят отговаря с авторитарни мерки. Когато през 1883 г. изборите оформят едно враждебно мнозинство в сръбския парламент (известен като Скупщина), кралят отказва да назначи правителство, съставено от представители на доминиращата Радикална партия, като вместо това съставя кабинет от бюрократи. Скупщината е обявена с указ, а десет минути по-късно, отново с указ, е разпусната. А ужасната война срещу България през 1885 г. – в резултат на решенията на краля, взети без допитване до министрите или до парламента – и настървеният и скандален развод със съпругата му, кралица Наталия, допълнително подкопават позициите на монарха. Когато през 1889 г. Милан

абдикира (с надеждата, наред с други неща, да се ожени за красивата млада жена на личния си секретар), оттеглянето му изглежда закъсняло.

Регентите, назначени да поемат кормилото на държавата до пълнолетието на принца на короната Александър – син на Милан, управляват в продължение на четири години. През 1893 г., когато е само на 16 години, Александър сваля регентите със странен преврат: поканените на вечеря министри от кабинета са любезно информирани, докато вдигат тост, че са арестувани. Младият крал обявява, че възнамерява да си припише „цялата кралска власт“, а ключови министерски сгради и администрацията на съобщенията са завзети от армията.³ Когато на следващата сутрин гражданите на Белград се събуждат, виждат града си облепен с плакати, които ги уведомяват, че Александър е завзел властта.

В действителност бившият крал Милан все още управлява събитията зад кулисите. Именно той назначава регентите, пак той организира преврата от името на сина си. Чрез една гротескна семейна маневра, на която е трудно да се намери съвременен европейски паралел, абдикиралният баща става главен съветник на своя син и управляващ крал. През периода 1897 – 1900 г. този подход е формализиран с термина „диархия Милан – Александър“. „Кралят баща Милан“ е назначен за върховен главнокомандващ на сръбската армия – първият цивилен на този пост.

По време на царуването на Александър историята на династията Обренович навлиза в своята крайна фаза. Подкрепян от баща си от кулоарите, Александър бързо пропилява обнадяващото доброжелателство, което често съпровожда идването на власт на нов режим. Той пренебрегва относително либералните клаузи на сръбската конституция, като вместо това налага форма на неоабсолютистско управление: елиминирано е тайното гласуване, свободата на пресата е анулирана, закрити са вестници. Когато ръководството на Радикалната партия протестира, то се оказва изключено от упражняването на властта. Александър премахва, налага и суспендира конституции като треторазряден диктатор. Не показва никакво уважение към независимостта на съдебната система, дори подготвя заговор срещу живота на висши политици. Спектакълът, поднесен от краля и от краля баща Милан, които безразсъдно дърпат лостове на държавата в тандем – да не говорим за кралицата майка Наталия, която остава важна фигура зад кулисите въпреки разпадането на брака си с Милан – има опустошително въздействие върху репутацията на династията.

Решението на Александър да се ожени за дискредитираната вдовица на един неизвестен инженер с нищо не подобрява ситуацията. Той среща Драга Машин през 1897 г., когато тя е придворна дама на майка му. Драга е с десет години по-възрастна от краля, непопулярна сред обществото на Белград. Мнозина смятат, че е неплодна, и е добре известна заради своите уж многобройни сексуални връзки. По време на разгорещена среща на Съвета на короната, когато министрите напразно се опитват да разубедят краля да

се ожени за Машин, министърът на вътрешните работи Джордже Генчич представя силен аргумент „против“: „Господарю, не можете да се ожените за нея. Тя е била любовница на всеки – включено и на мен“. Наградата на министъра за неговата откровеност е силен шамар през лицето – по-късно Генчич ще се включи в редиците на конспираторите, които подготвят убийството на краля.⁴ Не липсват подобни срещи и с други високопоставени служители.⁵ По време на едно доста нажежено заседание на кабинета действащият премиер дори предлага кралят да бъде поставен под арест в двореца или да бъде изгонен от страната със сила, за да се предотврати сключването на съюза.⁶ Опозицията срещу Машин сред политическата класа е толкова интензивна, че за краля се оказва невъзможно за известно време да намери подходящи кандидати за ръководни длъжности; новината за годежа на Александър и Драга е достатъчна, за да предизвика оставката на целия кабинет, и кралят се оказва в положението да се задоволи с един еkleктичен „сватбарски кабинет“ от слабоизвестни политици.

Споровете над брака обтягат и отношенията между краля и баща му. Милан е толкова възмутен от перспективата Драга да стане негова снаха, че подава оставка от поста си на главнокомандващ армията. В писмо до сина си от юни 1900 г. той заявява, че Александър „бута Сърбия в бездната“, и завършва с откровено предупреждение: „Аз ще бъда първият, който ще поздрави правителството, което ще ви изгони от страната след

такова безумие от ваша страна“.⁷ Александър изпълнява своя план по същия категоричен начин (той и Драга сключват брак на 23 юни 1900 г. в Белград) и използва създадената от оставката на баща му възможност да засили своя контрол върху офицерския корпус. Повежда се чистка на приятели на Милан (и противници на Драга) сред висшите военни и държавни служители. Кралят баща е държан под постоянно наблюдение, по-късно е насърчен да напусне Сърбия и след това е възпрепятстван да се

Крал Александър и кралица Драга, ок. 1900 г.

върне. Своего рода облекчение за кралската двойка е новината, че Милан, който живее в Австрия, е починал през януари 1901 г.

Последва кратко възраждане на популярността на монарха в края на 1900 г., когато съобщението от двореца, че кралицата очаква дете, предизвиква вълна от обществена симпатия. Но възмущението е също толкова силно през април 1901 г., когато става ясно, че бременността на Драга е била уловка с цел да успокои общественото мнение (в столицата плъзват слухове за осуетен план за създаване на „предполагаемо бебе“ като наследник на сръбския престол). Пренебрегвайки тези лоши поличби, Александър слага начало на пропаганден култ около своята кралица: празнува рождения ѝ ден с пищни обществени събития и именуване на полкове, училища и дори на села на нейно име. Едновременно с това неговите конституционни манипулации стават по-смели. По време на едно честване през март 1903 г. кралят суспендира сръбската конституция посред нощ, докато бързо-бързо се подготвят за приемане репресивни нови закони за пресата и асоциирането, и само четиресет и пет минути по-късно я възстановява.

До пролетта на 1903 г. Александър и Драга вече са обединили по-голямата част от сръбското общество срещу себе си. Радикалната партия, която е спечелила абсолютно мнозинство в Скупщината на изборите през юли 1901 г., недоволства срещу автократичните манипулации на краля. Сред силните търговски и банкови фамилии (особено тези, които участват в износа на едър рогат добитък и хранителни продукти) има много хора, които виждат провиенски пристрастия във външната политика на Обренович, като ограничаването на сръбската икономика в австрийски монопол и лишаването на капиталистите на страната от достъп до световните пазари.⁸ На 6 април 1903 г. демонстрация в Белград, която освирква конституционните манипулации на краля, е брутално разпръсната от полиция и жандармерия; убити са осемнайсет и са ранени още около петдесет протестиращи.⁹ Над сто души – включително редица армейски офицери – са арестувани и хвърлени в затвора; повечето от тях са освободени след няколко дни.

В епицентъра на задълбочаващата се опозиция срещу короната стои сръбската армия. До началото на XX век армията е една от най-динамичните институции в сръбското общество. В тази все още до голяма степен слаба икономика, развиваща се предимно в селските райони, където рядко се появяват възможности за израстване в кариерата, офицерските назначения са път към постигане на влияние и привилегирован статус в обществото. Това превъзходство се подсилва от крал Милан, който щедро финансира военните и разширява офицерския корпус, орязвайки и без това оскъдните разходи на държавата за висше образование. Но тези добри години рязко свършват след заминаването на краля баща през 1900 г.: Александър отново намалява военния бюджет, изплащането на заплатите на офицерите се бави, а политиката на фаворизиране от страна на кралския двор гарантира, че

приятелите и роднините на краля и съпругата му се назначават на ключови постове през главите на своите колеги. Негодуванието се изостря от масовата убеденост – макар и официално отричана – че кралят, след като не успява да се сдобие с биологичен наследник, планира да определи Никодие Луневич, брат на кралица Драга, за наследник на сръбския престол.¹⁰

През лятото на 1901 г. един надарен млад лейтенант от сръбската армия, който ще играе важна роля в събитията от юли 1914 г., се оказва в центъра на военен заговор. По-късно известен като Апис, тъй като огромното му телосложение напомняло на почитателите му за широкоплещестия бик-бог на Древен Египет, Драгутин Димитриевич е назначен в генералния щаб непосредствено след дипломирането си в сръбската военна академия – сигурен знак за голямата почит от страна на неговите началници. Димитриевич сякаш е създаден за света на политическите заговори. Маниакално потаен, напълно отдаден на военната и политическата си работа, безмилостен в своите методи и ледено непоклатим в моменти на криза, Апис не е човек, който би имал влияние върху широките народни маси. Той обаче притежава в изобилие способността да печели и „отглежда“ свои последователи в рамките на малки групи и частни кръгове, да придава смисъл на това да го следват, да заглушава съмнения и да мотивира крайни действия.¹¹ Един сътрудник го описва като „тайна сила, на чието разпореждане трябваше да се поставя, макар че разумът ми не даваше основания за това“. Друг от заговорниците е озадачен защо Апис има такова влияние: нито неговата интелигентност, нито красноречието му, нито силата на идеите му дават достатъчно основание за това; „но той беше единственият сред нас, който само с присъствието си беше в състояние да превърне моята мисъл в поток от свои мисли и идеи и с няколко думи, изречени по най-обикновен начин, да направи от мен един послушен изпълнител на волята му“.¹² Средата, в която Димитриевич разгръща тези свои умения, е категорично мъжествена. Жените имат незначително присъствие в съзнателния му живот; той никога не показва сексуален интерес към тях. Неговата естествена среда и сцена на всичките му интриги е изпълнена с дим: един чисто мъжки свят в кафенетата на Белград – пространство, едновременно частно и публично, където разговорите могат да се видят, без непременно да бъдат чути. Най-известната запазена негова снимка показва едрият мустакат интригант с двама сътрудници в типично конспиративна поза.

Димитриевич първоначално планира да убие кралската двойка по време на бал в центъра на Белград на 11 септември (рождения ден на кралицата). По план, който изглежда почерпен от роман на Иън Флеминг, на двама офицери е възложено да атакуват електроцентралата край р. Дунав, която охранява Белград с електроенергия. По същото време друг офицер трябва да деактивира малък трафопост, обслужващ сградата, където се провежда балът. Предвижда се щом светлините угаснат, четиримата убийци, присъстващи на бала, да подпалят завесите, да задействат алармата за пожар

и да ликвидират краля и съпругата му, като ги принудят да поемат отрова (този метод е избран с цел да се заобиколи възможно претърсване за огнестрелно оръжие). Отровата е била успешно тествана върху котка, но във всяко друго отношение планът е провален. Електроцентралата се оказва твърде силно охранявана, а кралицата решава да не присъства на бала.¹³

Без да се обезсърчават от този и други неуспешни опити, заговорниците работят усилено през следващите две години, за да разширят обхвата на преврата. Привлечени са над сто офицери, включително много и по-млади военни. До края на 1901 г. вече са установени контакти с цивилни политически лидери, сред които бившият министър на вътрешните работи Джордже Генчич, онзи, който получи шамар за откровените си възражения към плановете на краля да се ожени. През есента на 1902 г. заговорът е официализиран чрез тайна клетва. Формулировката на Димитриевиич-Апис ясно показва целта на начинанието: „Предвиждайки, че държавата се разпада [...], за което обвиняваме преди всичко краля и възлюбената му Драга Машин, ние се заклеваме, че ще ги ликвидираме, и удостоверяваме това свое твърдение с подписите си“.¹⁴

До пролетта на 1903 г., когато заговорът вече обхваща между 120 и 150 заговорници, планът за убийството на кралското семейство в двореца вече е узрял. Реализирането му изисква задълбочена подготовка, тъй като кралят и съпругата му, жертви на напълно основателна параноя, засилват мерките за своята сигурност. Кралят никога не се появява в града, освен в компанията на тъпла придворни; Драга е толкова ужасена от нападението, че в един момент се затваря в двореца за цели шест седмици. Охраната във и около сградата е удвоена.

Слуховете за предстоящия преврат се разпространяват толкова широко, че на 27 април 1903 г. лондонският *Times* цитира „поверителен“ източник от Белград, който твърди: „Готви се военен заговор срещу трона от такъв мащаб, че нито кралят, нито правителството се осмеляват да предприемат стъпки за смазването му“.¹⁵

Въвличането на ключови служители, включително на офицери от дворцовата охрана и личния адютант на краля, позволява на убийците да си проправят път през последователните линии от стражи и да стигнат до

*Генерал Драгутин Димитриевиич –
Апис*

светая светих. Датата на атаката е избрана три дни преди самия атентат, когато става ясно, че всички важни конспиратори ще бъдат на разположение и на своите съответни постове. Единодушно е мнението, че трябва да се действа възможно най-бързо и резултатите да се оповестят незабавно, за да се избегне намесата на полицията или на полка, който остава лоялен към краля.¹⁶ Желанието да се „рекламира“ успехът на начинанието непосредствено след осъществяването му може да помогне да се обясни решението труповете на кралската двойка да бъдат изхвърлени от балкона на спалнята. Апис се присъединява към групата на убийците, които нахлуват в двореца, но пропуска последното действие на драмата; той е сериозно ранен в престрелката с охраната при главния вход. Срива се на място, загубил съзнание, и едва не умира от раните си.